

Віктор Радучький

Повернення додому

(На спомин великого Письменника)

Агарон Аппельфельд

Як написати про це? Як написати про Катастрофу, про тих, хто загинув у цьому пеклі, і про тих, хто вижив у ньому? Про трагедію, мужність, розпач, віру, нерозуміння, самоту, осягнення, розчарування, уроки?

Відповіддю на питання, яке десятиліттями не давало спокою письменникові Агарону Аппельфельду, можуть служити його книги. Відповіддю для нас, читачів, але не для нього самого: кожен його новий твір — це знову і

знову трагічно нерозв'язний пошук, новий поворот теми, яка набагато ширша самої себе, яка пробиває часові і подієві рамки того, що обрушилося на єврейський народ в роки Другої світової війни, і, хочемо ми того чи ні, відкидає свою зловісну тінь на нас, що мешкають в двадцять першому столітті. Світ людей, що живуть у цій тіні, — це світ більшості творів Аппельфельда.

Агарон Аппельфельд — лауреат Премії Ізраїлю, найвищої нагороди країни, він удостоєний безлічі інших міжнародних та ізраїльських премій і нагород. Його книги перекладені на тридцять мов. Світова критика ставить Аппельфельда в один ряд з такими величинами, як Альбер Камю, Ісаак Башевіс Зінґер, Франц Кафка, називаючи його одним із кращих письменників нинішнього покоління. Тижневий літературний додаток до газети «Нью-Йорк таймс», одна з найавторитетніших літературних трибун у світі, не шкодує місця для розгорнутого творчого портрета ізраїльського автора. «Проза Аппельфельда, — пише Мічіко Какутані, — чарівна, як казки братів Грімм... Ці сутінкові народні сказання, що підкорюють читача простотою і теплотою оповіді, якимось незбагненим чином набувають філософської значущості й можуть послужити нам моральним уроком...»

В літературу Аппельфельд прийшов досить пізно, йому було вже тридцять. А за плечима — трагічно важка дорога.

Зі спогадів письменника:

«Я народився в Чернівцях в 1932 році. Моєю рідною мовою була німецька; дідусь і бабуся говорили на їдиші, довкола говорили по-українськи, по-польськи, по-

румунськи. Я ріс у заможній родині, єдиною дитиною, що само по собі було вже ознакою асиміляції. На початку війни — мені тоді було вісім років — румуни захопили місто, тут же вбили мою матір, я залишився з батьком. Нас помістили в гетто. Потім відвезли в Україну, під Могилів-Подільський, там нас із батьком розділили, я залишився один. Поневірявся з місця на місце. Русявий, блакитноокий, я не був схожий на єврея, говорив по-українськи цілком стерпно. У селах не завжди знаходив роботу. Перебрався в місто, де працював у людей не зовсім порядних, серед них були і злодії, й шахраї...

У 1944 році прийшли росіяни. Я працював на солдатській кухні й просувався разом з армією. Солдати навчили мене російській — головним чином матюкам. Разом з армією я добрався до Югославії. Там я знайшов й інших єврейських дітей, і ми, невеликою групою, перебравися до Італії. Ми жили в монастирі. Там зустрілися з солдатами Єврейської бригади (військовий підрозділ, сформований в Ерец-Ізраель, який воював у складі союзних військ під час Другої світової війни) і з їх допомогою в 1946 році перебравися в Ерец-Ізраель. Я опинився тут у повній самоті, втратив всяку орієнтацію: не розумів, навіщо я тут, насилу розбирався в тому, що відбувається. Що я роблю в цій спекотній країні, де зібралося так багато євреїв? Як я тут опинився?

Я працював, де доведеться, — в місті й у кібуцах. Підучив іврит. Взагалі-то я говорив на багатьох мовах, хоча толком не знав жодної. Я знав німецьку — нею говорили мої батьки — і не знав її; знав російську й українську, але не знав їх; я міг порозумітися на італійській і на ідиші, але й цих мов я не знав. У мене не було жодної освіти, я ніколи не вчився в школі... Власне, вперше я сів за парту в університеті, коли відслужив в армії та мав за плечима вже солідний шматок життя. Там, в університеті, я відчув: із цим життєвим досвідом потрібно щось робити...»

Зрештою Агарон Аппельфельд, який «ніколи не вчився в школі» та всього лише, як він каже, «підучив іврит», став професором івритської літератури в Беер-Шевському університеті імені Бен-Гуріона, викладав у якості «гостьового професора» в низці європейських і американських університетів. Його перу належать книги, написані на блискучому, вишуканому, образному івриті.

Перша його книга називалася «Дим». Вона розповідала про людей, які пережили, як і сам автор, Катастрофу й опинилися в Ізраїлі. «Це були не “цілі” люди — половинки, а то й четвертинки, їх свідомість була четвертована». Вони не працювали, пиячили, займалися контрабандою, жінки — проституцією... Це були шістдесяті роки, й автор заледве знайшов авангардне видавництво, яке погодилося випустити його книгу. Суспільство хотіло читати не про тих, хто після пережитого опустився на дно життя, а про здорових, сильних і оптимістично налаштованих людей.

Однак Аппельфельд прагнув відобразити життя в усіх його різноманітних проявах.

«Спогади про Катастрофу живуть ніби у глибокому підвалі, куди кожен спускається поодиноці, — стверджував він. — Я не намагався писати про себе — таких історій у нашій країні більше півмільйона, є і страшніші, — я хотів зрозуміти сенс. Якщо немає сенсу — навіщо все це? Сенс — ось що важливе для літератури. Ми не можемо осягнути смерть однієї дитини, то як нам осягнути смерть мільйонів? Наша свідомість витісняє Катастрофу, не приймає, відкидає будь-які розмови про неї. Ті, хто пережив Катастрофу, пережив її особисто. І цей особистий досвід, якимось особливим, унікальним чином переломлений, може стати літературою. Як зробити, аби те, що трапилося з Циком або Мойше, набуло універсального сенсу? Як знайти цю “точку сходження”, найменшу крихту, мікроскопічний кристал, де зібралася вся трагедія?» За першою книгою постали й інші.

«Шкура та сорочка» — роман про подружню пару, що була розлучена війною і возз'єднана у Вічному місті, «Як зіниця ока», «Пора чудес», «У той же час», «Лаїш»...

Одна із книг письменника «Ще день великий» відтворює образ Єрусалима — він оживає перед нами в описах Агарона Аппельфельда й малюнках його сина Меїра (ще тридцять років тому, тринадцятирічним хлопчиком, Меїр вже ілюстрував роман батька «Боденгайм — місто курортне»). Сам письменник говорить про свою книгу із властивою йому скромністю, визначаючи лише її контури, даючи можливість читачеві самому зануритися в її глибини: «Моя книга “Ще день великий” — про єрусалимські кафе. Зокрема, я описую кафе “Петер” сорокових-п'ятдесятих років. У ті роки кафе все ще зберігали інтимність обстановки. Кафе були й у Чернівцях, і традиція чернівецьких кафе — залишити людину наодинці з самою собою. Коли людина наодинці з самою собою, це цілком можна вважати актом релігійним».

Якось я запитав Аппельфельда: «Чому ваші книги завжди про те, що було до Катастрофи, або про те, що відбувалося після неї?» І він відповів: «Катастрофа — це стан, температура якого — абсолютний нуль. Все вмирає. Навіть молекули припиняють свій рух... Життя застигло, що вже тут писати...»

У його творах пульсує життя. І, як це завжди буває у великого письменника, про що б і про кого б він не говорив, в який би час не повертався, він говорить і про нас сьогоднішніх, про наші проблеми, наш біль і нашу надію.

«Я, — каже про себе Агарон Аппельфельд, — людина, що має сумнів. У світі, де стільки людей знають, що треба робити і як слід жити, я не можу стверджувати, що мені це відомо.

Я не знаю...

Але я шукаю сенс. Занурююся у глибину подій і характерів. Однак при цьому я не знаю, що відповісти на питання — який «месер», як прийнято говорити в ізраїльтян,

повинен принести у світ письменник. Який “месер” несе Бах? По-моєму, ми повинні прагнути принести у світ внутрішню музику. Музика — це трохи більше, ніж мова, але і трохи менше. Музика пов’язана з таїнством. І письменник пов’язаний з якимось таїнством, він намагається долучити до нього читача, щоб той побачив світ трішки іншим».

З Агароном Аппельфельдом я познайомився наприкінці 80-х років минулого століття в Університеті Негева імені Давида Бен-Гуріона в Беер-Шеві, де ізраїльські письменники вели діалог з російськомовними літераторами, журналістами, діячами культури.

Ізраїльську літературу представляла когорта письменників найвищої ліги, всі — світові знаменитості. Я ж на цій зустрічі синхронно перекладав виступи учасників з івриту на російську і з російської на іврит. Всі виступаючі були чудові: «нове життя», «нова — стародавня культура», «радість і муки впізнавання»... Але Аппельфельд говорив не так як усі — він говорив про *Пам’ять*. Про те, що нові репатріанти повинні пам’ятати і дім, де вони народилися, й рідне місто, і близьких; адже тільки на міцному фундаменті цієї глибинної пам’яті можна будувати нове життя в новій країні. Він ще говорив, що «новий єврей — це фантазія, а істина проста: людина неподільна, без минулого немає сьогодення. Минуле — це реактивне паливо; без нього ніхто і ніщо не зрушить з місця, а пам’ять — головний компонент цього палива». І ще: «плавильний казан» — нісенітниця, не можна плавити людину: людина — це всі часи, минуле, сьогодення і майбутнє...». Я був вражений. Агарон говорив останнім, і я кулею вилетів зі своєї кабінки перекладача, підійшов до письменника й попросив текст цієї промови. Агарон уважно подивився на мене, запитав, скільки років я в Ізраїлі, звідки приїхав, сумно посміхнувся, дізнавшись, що я з Києва, і українська — як і російська, й ідиш — одна з мов мого дитинства, які зі мною назавжди...

З цього почалося моє спілкування з письменником. Я полюбив його книги, але тільки чотири з написаних ним сорока семи книг я переклав російською, і лише три з них ще й українською. До речі, останню свою сорок сьому книгу Агарон випустив влітку 2017 року, вона називається «Подив». Цей великий роман виявився завершальним у довгому ряду книг одного з великих письменників двадцятого століття, і тепер, з його відходом, це стане ще більш очевидним не тільки сучасникам письменника, а й у сприйнятті нащадків. Всі книги Агарона Аппельфельда пов’язані одна з одною. Як говорив про них сам Агарон:

«Я не пишу книги — я пишу сагу. Сагу про сто років самотності.

І кожна з моїх книг — сага про мій життєвий шлях, кожна з них — аспект мого буття, той або інший куточок мого життя».

Для мене особисто таким «куточком» був дім Агарона, де мене радо зустрічали Агарон і його дружина Юдіт, задушевні бесіди Агарона, коли він переходив на їдиш, солодкий і співучий, а я замовкав, слухаючи музику його слів, і обидва ми ніби занурювалися у спогади: він — про свого дідуся Меїра Йосифа з села Стара Жадова, а я — про свого дідуся Янкеля і бабусю Фейгу, що жили в маленькому будиночку на Подолі, околиці Києва.

Ще кілька тижнів тому я розмовляв з Агароном Аппельфельдом, моїм дорогим, щирим другом. Я сказав йому телефоном, що найближчим часом українською мовою виходять дві його книжки — «Катерина» і «Квіти п'їтьми», а видавництво, з яким я працюю, випускає книги в Чернівцях, рідному місті Агарона, про яке він свого часу мені говорив: «Моє рідне місто, — що мене катувало й мене прогнало, — ношу я в собі, як дорогоцінний скарб, і не тільки тому, що батьківський дім стояв там. І вулиці, й дерева, і тротуари — все на своїх місцях, як і раніше, ніби я ніколи не покидав їх. Все таке знайоме, навіть через п'ятдесят років, а в особливі хвилини — ще й таке близьке. Робота пам'яті прихована від очей, але всупереч бажанню: мене і місить тебе пам'ять...».

Агарон радів, коли повертався в Україну, сказав мені про це, коли в 1995 році в Києві, в журналі «Всесвіт» надрукована була українською мовою його «Катерина» (журнальний варіант), а тепер вона нарешті з'явиться на світ повністю. У 2011 році Агарон, ніжно погладжуючи обкладинку українського видання свого автобіографічного роману «Історія життя» (українською — за згодою Агарона — книга називається «Сторінки мого життя»), сказав: «Ось я знову повернувся в Україну...». Він сюди повертався не раз: у 1998 році побував у буковинському селі Стара Жадова, де він народився 16 лютого 1932 року, а в 2012 році «призначив» мене уповноваженим по листуванню з учнями і викладачами школи села Стара Жадова, які написали йому теплого листа; вони пишаються своїм славним земляком.

В одному з інтерв'ю Агарон Аппельфельд зауважив, що замість слова «Батьківщина» волів би послуговуватися простішим словом «дім». Дві його домівки, Ізраїль і місце, де він народився, були в його свідомості «самоцінними». «Я пов'язаний зі своєю країною, переживаю з нею її радощі й негаразди. Але хіба відірвав я себе від тих місць, де жили мої предки? Ні й ще раз ні. Важко вирвати з серця місце, де сотні років жили твої предки. Ті далекі краї, незважаючи на те, що я залишив їх зовсім юним і при нестерпних обставинах, проникли в мене, як просочується вода в ґрунт і живить його. Я часом сумую за зміною пір року — за тією зимою, тією осінню, весною і літом, за тими будинками, де жили мої діди, за синагогами, де вони молилися, за кладовищами, де вони упокоїлися. Я сумую за *тими* євреями, за всім, що вони створили *там*, у плані матеріальному й духовному». Всупереч заключним рядкам «Катерини»: «мертвим заборонено розмовляти з живими», — Агарон, який вже «приєднався до свого народу» (Буття, 25:7), ніколи не припинить свою «розмову з живими»: з тими, які мешкають *там*, де він народився, і з тими, які живуть *тут*, де його поховали.

«Катерина» займає особливе місце у творчості Аппельфельда. Це епічне полотно, в якому оповідь ведеться від імені української жінки. Це своєрідна спроба поглянути на єврейський народ збоку — життя Катерини виявляється пов'язаним з євреями, і після Катастрофи вона вважає своїм обов'язком згадати й відновити хоча б частину того світу, що безповоротно зник разом із загибеллю мільйонів ні в чому не винних людей.

«Катерина» — перша книжка після смерті Агарона Аппельфельда, яка виходить українською і вихід якої ще встиг благословити сам автор. З нею він, як і його героїня Катерина, повертається додому.

Єрусалим (4 січня 2018 року. День смерті А. Аппельфельда)